

JOHN LOCKE'TA HOŞGÖRÜ ANLAYIŞI BAĞLAMINDA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ PROBLEMİ VE DİN-DEVLET İLİŞKİSİ

Ferhat AKDEMİR*

ÖZ

Bu makalede, din devlet ilişkisi ve inanç özgürlüğü sorunu liberal siyaset felsefesinin öncü isimlerinden Locke'un görüş ve düşünceleri üzerinden tartışılmaktadır. Din ve devlet arasındaki ilişkilerin ne ve nasıl olması gerektiği ve inanç özgürlüğünün nasıl güvence altına alınabileceği sorunu bugün de siyaset felsefesinin ve biliminin en can alıcı sorunları arasındadır. Locke'un konuya ilişkin çözümleneleri her ne kadar tarihsel bir bağlama yerleştirilerek, yaşadığı coğrafyanın ve tarihsel kesitin sorunlarına bir çözüm bulma denemesi olarak anlaşılabilir de, bu çözümleneler tarihsel bağlamından bağımsız olarak da okunabilir ve günümüzün sorunları için de onlardan bir takım çözüm önerileri çıkarılabilir. Bu makalede, söz konusu edilen sorunlar onun hoşgörüyü temel alan değerlendirmeleri üzerinden ele alınacak ve bu değerlendirmelerin felsefi bir çözümlenmesi yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: John Locke, hoşgörü, din devlet ilişkisi, inanç özgürlüğü

The Problem of Freedom of Belief and Relationship Between Religion and State in the Context of Tolerance in John Locke

ABSTRACT

In this article, the question of relationship between religion and the state and the freedom of belief are discussed through Locke's views and thoughts, one of the leading figures of liberal political philosophy. The question of what and how the relations between religion and the state should be and how to guarantee the freedom of belief is still one of the most crucial problems of political philosophy and science today. Although Locke's analyses on the subject can be interpreted as an attempt to find a solution to the problems of his living geographical and historical section, by placing it in a historical context; these analyses can be read independently of the historical context and some suggestions can be drawn from them for the problems of today. In this article, the problems in question will be discussed through his evaluations based on tolerance and a philosophical analysis of these evaluations will be made

Key Words: John Locke, tolerance, relationship between religion and state, freedom of belief

* Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü
FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi) *FLSF (Journal of Philosophy and Social Sciences)*
2019 Bahar, sayı: 27, ss. 132- 151 *Spring 2019, issue: 27, pp. 132 - 151*
Makalenin geliş tarihi: 26.02.2019 *Submission Date: 26 February 2019*
Makalenin kabul tarihi: 23.03.2019 *Approval Date: 23 March 2019*
Web: <http://flsfdergisi.com> *ISSN 2618-5784*

Giriş

Din ile devlet arasında ne türden ve nasıl bir ilişkinin olması gerektiği sorunu siyaset felsefesinin yanıt bulmaya çalıştığı en köklü sorunlarından birisidir. Biz bu çalışmamızda, din ile devlet arasındaki ilişkinin ne/nasıl olması gerektiği ve inanç özgürlüğünün nasıl güvence alınabileceği sorunlarını Aydınlanma felsefesinin özel ve önemli isimlerinden birisi olan ve konuya ilişkin görüşleri ile bugün bile ilgi odağı olan John Locke'un (1632-1704) görüş ve düşünceleri üzerinden çözümlenmeye çalışacağız. Locke'u seçmemiz nedensiz değildir. O, siyaset felsefesi tarihinde din ile devleti hem doğaları, hem işlevleri, hem de faaliyet alanları itibarıyla birbirinden kesin çizgilerle ayırt eden ve daha sonraki süreçte "laiklik" olarak kavramsallaştırılacak olan yaklaşımın felsefi temellerini atan filozoftur. Aynı zamanda o, inancı birey ile Tanrı arasında kurulan spesifik bir bağ olarak tanımlayarak onu her türlü etkiden bağımsızlaştıran ve inanç özgürlüğünü "tabii bir hak" olarak güvence altına alan isimdir. Çağdaşları olan Thomas Hobbes'un (1598-1679) din ile devletin mezc edilmesi¹ ya da Spinoza'nın (1632-1677) ve hatta Locke'un ardılı Jean Jacques Rousseau'nun (1712-1778) dinin nihayetinde siyasal erkin denetim ve kontrolü altında tutulması gerektiği² şeklindeki düşünceleri dikkate alındığında, Locke'un ne kadar çağının ötesine uzanan özgürlükçü ve ilerici görüşlere sahip olduğu rahatlıkla anlaşılabilir.

Baştan belirtmek gerekir ki, Locke'un din ile devlet arasında kurmuş olduğu ilişki yaşadığı dönemin koşullarından ve öz yaşam öyküsünden bağımsız değildir. O, bilindiği üzere, dinsel fanatizmin ve mezhep çatışmalarının hüküm sürdüğü 17. ve 18. yüzyıl İngiltere'sinin bir çocuğudur. Hegel'in deyimiyle "her filozofun yaşadığı çağın çocuğu" olduğu ve belli ölçülerde yaşadığı dönemin ruhunu yansıttığı dikkate alınacak olursa, Locke'un görüşlerinin de yaşadığı tarihsel bağlamdan ayrı düşünülmemeyeceği muhakkaktır. Bu açıdan Locke'un görüşleri, din ile devlet arasındaki ilişkinin ne/nasıl olması gerektiğine ilişkin teorik bir çözümleme olmaktan çok pratik bir çözüm önerisi olarak da rahatlıkla okunabilir. Bu durum, bir yandan din ile devlet arasındaki ilişkiyi çözümlendiği *Hoşgörü Üstüne Bir*

¹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 263 vd.

² Benedictus Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, çev. Musa Kazım Arıcan, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s. 203 vd.; Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul, 2012, s. 180 vd.

*Mektup'un** kaleme alındığı tarihsel kesitte İngiltere'ye hakim olan mezhep çatışmaları ve dinsel hoşgörüsüzlükler,³ diğer yandan *Mektup'un* Locke'un Hollanda'da sürgün hayatı yaşadığı 1683-1689 yılları arasında kaleme alındığı ve bu sürgünün arka planında sadece siyasal gerekçelerin değil dinsel gerekçelerin de olduğu hatırlanacak olursa,⁴ daha iyi anlaşılabilir. Ayrıca, Püriten bir ailede doğan Locke'un püritenler için "büyük kıyım dönemi" olarak adlandırılan 1660-1688 yıllarında devletin baskılarının hem mağduru hem de tanığı olduğu da hesaba katılacak olursa, metindeki çözümler tarihsel önemi ve Locke'un öz yaşam öyküsündeki karşılığı daha iyi kavranabilir. Ne var ki, onun gerek inanç özgürlüğüne gerekse din devlet ilişkisine dair görüşleri, kanımızca, sadece ve salt olarak tarihsel bağlamı içerisinde okunabilecek metinler değildir. Söz konusu metin bu açıdan, bir yandan yaşadığı döneme ve tarihsel kesite, yani 17. yüzyıl Kıta Avrupası'na ve özellikle İngiltere'ye düşülmüş bir tarihsel kayıt olarak okunabileceği gibi, tarihsel ve coğrafi bağlamlarından bağımsız olarak da değerlendirilebilir ve metindeki görüş ve düşüncelerden günümüz sorunlarına da çözümler üretilebilir. Mesela, Patrick Romanell kaleme aldığı *Giriş* yazısında, büyük bir kitabın ilk işaretinin onun özgül tarihsel koşullarını açıklamaksızın okunabilmesi ve anlaşılabilmesi olduğunu ifade ederken, Locke'un *Mektup'unun* felsefi ve düşünsel değerine işaret eder gibidir.⁵ *Mektup'u* Türkçemize kazandıran Yürüşen de, "*Mektup... genelde On yedinci yüzyıl Avrupa tarihine, özel olarak Britanya (İngiltere) tarihine ilişkin önemli bir belge niteliği taşır*" diyerek metnin tarihsel bağlamına ve önemine vurgu yapar. Ama devamında, "her büyük eser gibi... anlaşılabilmesi için, içinde yeşerdiği özgül tarihi ve kültürel şartların açıklanmasına muhtaç değildir"⁶

* Makale içerisinde bu çalışmaya bundan sonra, *Mektup* kısaltmasıyla referansta bulunulacaktır. [F.A.]

³ Dönemin dinsel ve siyasal yapısı ve söz konusu mezhep çatışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Melih Yürüşen, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 66 vd.

⁴ Locke'un hem *Hükümet Üzerine İki İnceleme'sini* hem de *Hoşgörü Üstüne Mektup'unu*, siyasal ve dini gerekçelerle 1683'den 1689'a kadar Hollanda'da uzunca bir sürgün hayatı yaşadığı altı yıllık zaman diliminde kaleme aldığı hatırlanacak olursa, ilgili çalışmaların onun özyaşam öyküsü ile olan ilişkisi daha yakından anlaşılabilir. Geniş bilgi için bkz. Maurice Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, Çev. Özkan Gözel, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 187; Neşet Toklu, *Siyaset Felsefesine Giriş*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s.258 vd.

⁵ Patrick Romanell, "Editor's Introduction", *A Letter Concerning Toleration*, The Boss-Morril Company, New York, 1955, s.5

⁶ Melih Yürüşen, "John Locke ve Hoşgörü Üstüne Bir Mektup Hakkında...", John Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup* (içinde), Çev. Melih Yürüşen, Liberte Yayınları, Ankara, 1988, s. 1.

diyerek *Mektup*'un tarihsel ve coğrafi bağlamlarından bağımsız, felsefi ve düşünsel değerini ifade eder.

Bu girizgahtan sonra, Locke'un inanç özgürlüğü ve din devlet ilişkisi bağlamındaki görüşlerinin detaylarına geçebiliriz. Ancak, bunu yapmadan önce onun inançtan/imandan ne anladığı ve inanç ile bilgi, iman ile akıl arasında nasıl bir ilgi gördüğü, ilişki kurduğu sorununa odaklanmanın, söz konusu sorunlara nasıl bir çözüm önerisi getirdiğini anlayabilmemiz için gerekli olduğunu düşünüyoruz.

İnancın Doğası ve İşlevi

Kanımızca, Locke'un inanç özgürlüğü ve din ile devletin birbirlerinin alanına müdahale etmemesi şeklindeki –daha sonraki süreçte laiklik olarak kavramsallaştırılacak olan- hoşgörü temeline dayalı görüşlerini daha iyi anlayabilmemiz için onun inancın mahiyetine ilişkin görüşlerini ve iman ile akıl arasında kurmuş olduğu ilişkiyi bilmemiz gerekmektedir. Bilindiği gibi Locke empirist epistemolojinin önde gelen savunucularındandır. Hatırlanacağı üzere, ona göre, bütün bilgimizin kaynağını *duyum ve düşünüm* şeklinde ikiye ayırdığı *deneyim* oluşturuyordu. Duyum insanların sahip oldukları duyu organları aracılığıyla nesnelere algılarının anlama yetisine aktarılması idi. Düşünüm ise, duyumdan alınan idelerle ilgili olarak insan zihninin yaptığı, algılama, düşünme, kuşku duyma, inanma ve bilme gibi çeşitli zihinsel işlemler idi. Bilgi dediğimiz şey de Locke'a göre duyum ile düşünümün bu şekilde birlikte çalışmasının sonucunda oluşan bir zihinsel akt idi.⁷ Ne var ki, bu şekilde tanımlanan bilginin, Locke'a göre, en temel niteliği kesinlik iken, en sıkıntılı tarafı da sınırlılığı olmaktadır. Aynı, Descartes'in "bildiklerim az bilmediklerim sınırsızdır" demesi gibi Locke da, insan bilgisinin sınırlılığına işaret etmekte ve bunu, ı) idelerimizin eksikliği, ıı) ideler arası bağlantıların eksikliği ve ııı) idelerimizi incelemedeki eksikliklerimiz gibi üç temel nedene bağlamaktadır.⁸ Bu şekilde bilgi dünyamızın sınırlılığını ve bilgimizin eksikliğini onaylayan Locke, bu eksikliği gidermek için, devreye dinsel inancı (imanı) da içerecek şekilde genel anlamdaki inancı sokmaktadır. Bilgilerimizin kaynağı ve sınırları bağlamında deneyime yaptığı vurgu nedeniyle emprist epistemolojinin önemli bir

⁷ Geniş bilgi için bkz. John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 80 vd.

⁸ İbrahim Bor, "John Locke'un Epistemolojisinde Bilgi ve İman", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XII, Sayı:24, (2011/2), s.45 vd.

kuramcısı olarak kabul edilmesine rağmen, epistemolojisinde inanca açtığı yer ve verdiği önem nedeniyle onun bilgi kuramını “negatif epistemoloji” olarak isimlendirenler de mevcuttur.⁹

Ancak Locke'taki inancı fideistçe bir iman olarak algılamamak gerekmektedir. O akla karşıt yada akla aykırı bir inanma eylemi değildir. Sadece akıl üstüdür. Dolayısıyla, iman bilgimize karşıt olan bir şeyi insanlara kabul ettiremez. İman dediğimiz şey, bir önermeyi vahyeden Tanrı'nın tanıklığına dayanıyorsa da, bunun ilahi bir vahiy oluşunun doğruluğuna olan güvenimiz kendi bilgimizin sınırlarını aşamaz. Bir başka deyişle, neye ve niçin inanmamız (ya da inanmamız) gerektiği konusunda hakem rolü akla aittir. Ayrıca bilgi konusunda en yetkin aracımız akıldır ve dolayısıyla, vahiy aklın buyruklarını onaylayabilir ama geçersiz kılamaz. Bu açıdan, Locke'un epistemolojisinin “negatif epistemoloji” olarak isimlendirmesine benzer bir şekilde, teolojisi de “rasyonel teoloji” olarak nitelendirilebilir. Sonuç olarak, Locke'un, vahyi bir bilgi kaynağı olarak kabul ettiğini ve inancı da olumladığını ancak akıl iman ilişkisinde akli önceliğini söyleyebiliriz. Çünkü, neyin vahiy ürünü ve inanç konusu olup olmadığına karar verme konusunda son mercii akıl olmak durumundadır. Bu durumu onun iman tanımlamasından da anlamamız mümkündür. Ona göre iman, “aklın çok güçlü bir şekilde ve dıştan hiçbir baskı uygulanmadan kendi kendini ikna etmesidir.”¹⁰ Dolayısıyla inanç söz konusu olduğunda, merkezî kavram akıldır. Zaten ona göre, tüm insanlığın din ile ilgili en temel problemi, en bariz örneklerini Batı Ortaçağında, İreneaus ve Tertüllian gibi ilahiyatçı filozoflarında gördüğümüz üzere, imanın aklın karşısında konumlanması ve akla aykırı imanın övülmesidir. Locke'un inanç sisteminde akıl öylesine belirleyicidir ki, kimilerine göre onun imanı, mümkün olan en az sayıda dogmayı barındıran ve akla en uygun olan “asgarî bir amentü”dür.¹¹ Bu açıdan şunu da ifade etmemiz gerekir ki, akıl ile iman ve onların kurumsallaşmış şekli olan din –Hıristiyanlık özelinde Kilise- ile devlet her

⁹ Bor, “John Locke'un Epistemolojisinde Bilgi ve İman”, s. 45.

¹⁰ Yürüşen, “John Locke ve Hoşgörü Üstüne Bir Mektup Hakkında...”, s. 6.

¹¹ Hatta dindar Püritan bir ailede doğmasına rağmen Locke, kimilerine göre, Tanrı'nın varlığını ve İsa'nın Mesih oluşunu kabul etmesine rağmen teslis ve ilk günah doğmaları karşısında sessizliğini koruması nedeniyle, deist ve socinien (teslis inancına karşı) olmakla itham edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Maurice Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, s 187, 188. Locke'un dini inanç söz konusu olduğunda konumlanabileceği yerin en iyi ihtimalle deizm olabileceğini söyleyen görüşler için bkz. J. W. Gough, “The Development of Locke's Belief in Toleration,” *John Locke, A Letter Concerning Toleration, in Focus*, ed. John Horton, Susan Mendus, Routledge, New York, 1951, s. 59.

hangi bir konuda çeliştiklerinde son sözü söyleme hak ve yetkisi akla ve devlete aittir. Onun, "Kilisenin... mahkeme kararlarına uymasın, mahkemenin kilise kararlarına uymasından daha uygun olduğunu itiraf etmeliyiz."¹² şeklindeki saptaması da, bizim bu tespitimizi haklılar niteliktedir.

Buraya kadar anlattıklarımızdan onun iman anlayışının epistemolojisi ile uyumlu ve onun doğal bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu imanın onun siyaset kuramı ile ilişkili olduğu da unutulmamalıdır. Bilindiği gibi Locke, özgürlüğü temele alan ve onu doğuştan gelen temel bir hak olarak niteleyen klasik liberal siyaset felsefesinin öncülerindedir. Bu açıdan onun iman anlayışının özgürlükle yakından ilişkili olduğunu da ifade etmeliyiz. Ona göre iman konusunda akla eşlik eden ve etmesi gereken en önemli kavram iradedir. Bu da özgürlüğün olmazsa olmaz koşuludur. Nihayetinde iman aklın bir onaylaması olduğu gibi iradenin de bir edimidir. Bu noktada iradenin hiçbir yönlendirmeye muhatap olmaması, hiçbir baskının altında kalmaması gerekir. Çünkü, "zorlamayla ulaşılabilecek olan olsa olsa... iğrenç bir münafıklıktır"¹³ ki, bu da aklen makul olmadığı gibi dinen de makbul değildir. Ayrıca, insanın doğal haklarının engellenmesi ya da sınırlanması anlamına geleceği için insan haklarına da aykırıdır.

Sonuç olarak Locke'a göre, iman, genel bir ifade ile, aklın ve iradenin ortak bir etkinliğidir. Aklın rasyonel bir onaylaması, iradenin özgürce bir edimidir. Yani, neye neden ve nasıl inanıp/inanmayacağı nihayetinde kişinin doğrudan kendisinin karar vereceği ve kararını icra edeceği temel ve doğal bir özgürlük meselesidir. Teorik ölçekteki bu yaklaşımın pratikte bir karşılığının olması kaçınılmazdır. Locke'un bir bilgi felsefecisi olduğu kadar siyaset felsefecisi de olduğu hatırlanacak olursa, sorunun pratik mahiyeti kendisini daha açık hale getirir. Bu teorik yaklaşımın pratikteki sonucu ise, inanç özgürlüğüdür. Bu özgürlüğün teminat altına alınabilmesi içinse iki şey gereklidir. Din ile devlet işlerinin birbirinden kesin ve net olarak ayrılması ve bireyin inancının hem dinsel hem de siyasal baskılardan korunmasıdır. Bu husus, yani dinsel inancın siyasal ve dinsel baskılardan korunması, Locke'un üzerinde ısrarla durduğu konuların başında geldiği gibi, onun siyasal kuramının da ayırt edici niteliklerinden birisidir. Şöyle ki, laiklik denildiğinde, genellikle din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlaşılırken, Locke'ta

¹² Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 30, 31.

¹³ Yürüşen, "John Locke ve Hoşgörü Üstüne Bir Mektup Hakkında...", s. 6.

mesele bu ayrışmayı da içerecek şekilde daha çok inanç özgürlüğü bağlamında ele alınmaktadır.

Locke'un inanç özgürlüğü ve din-devlet işlerinin birbirinden ayırt edilmesi şeklindeki görüşlerinin detaylarına girişmeyi bir süreliğine erteleyerek, bu noktada onun hoşgörü anlayışına değinebiliriz. Çünkü, hoşgörü onun inanç söz konusu olduğunda sıklıkla müracaat ettiği kavramlardan birisidir ve gerek inanç özgürlüğünün güvence altına alınmasının, gerekse de din devlet işlerinin birbirinden ayırt edilmesinin arka planında yatan temel motiftir.

Hoşgörü Anlayışı

Locke'a göre hoşgörü dinî ve siyasî içerimleri olan önemli bir ahlakî erdemdir. O, hoşgörüyü ilkin dinsel anlamı ile ele alır ve kavramı ilkin pratik amaçlar doğrultusunda kullanır. Buradaki gayesi, görebildiğimiz kadarıyla, yaşadığı dönemdeki dinsel farklılıkları ve mezhepsel çatışmalarını aşmaktır. Şöyle ki, yaşadığı coğrafya ve dönemde dinsel ve mezhepsel farklılıklar gayr-i meşru ve gayr-i ahlaki olarak görülmekte ve reddedilmekte idi. Locke ise bunun sosyal bir gerçeklik olarak görülmesi, inanç özgürlüğünün doğal bir sonucu olarak yorumlanması ve hoşgörü ile karşılanması gerektiğini düşünmektedir. Dolayısıyla bu noktada yapılması gereken şey, Locke'a göre, dinsel ve mezhepsel farklılıkları baskılamak ve reddetmek değil, toplumsal yaşamı tehdit eden ve dinsel kurtuluşun önünde bir engel olarak duran hırsızlık ve zina gibi ahlak-dışı davranışları ortadan kaldırmaya çalışmak olmalıdır.¹⁴ Yani, dinsel alanda hoşgörülmemesi ve mücadele edilmesi gereken şey dinsel ve mezhepsel farklılıklar değil, ahlak dışı eylem ve edimlerdir. Bu açıdan hoşgörü ilkin, dinsel bir gerekliliktir ve gerçek Hıristiyanlığın da karakteristik bir özelliğidir. Çünkü, "din, zahiri bir ihtişam meydana getirmek veya ruhanî egemenliği ele geçirmek yahut zorlayıcı

¹⁴ Örneğin kendisinden alıntıladığımız şu satırlar onun bu konudaki görüşlerinin en özlü ifadesi niteliğindedir: "Tanrı'nın egemenliğine içtenlikle ihtimam gösteren ve onu insanlar arasında yaymak için gayret göstermenin görevi olduğunu düşünen herkesin, kendisini, mezhepleri ortadan kaldırma işinden ziyade, bu ahlâksızlıkların kökünü kazıma işine ve çabasına vermesi gerekmektedir. Fakat bir kimse bunun tersini yaparsa, yani inanişta ondan farklı olanlara karşı zalimce ve gaddarca davranırken, Hıristiyan adına yakışmayan bu çeşit kötülöklere ve ahlâksızlıklara müsamaha ederse, böyle birinin kilise hakkında konuşmasına hiç de izin verilemez; onun, eylemleriyle alenen göstermektedir ki amaçladığı başka bir krallıktır; Tanrı'nın krallığının ilerlemesi değil." Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 14.

kuvvet uygulamak için değil; insanların hayatını erdem ve dindarlık kurallarına göre düzenlemek için kurulmuştur.”¹⁵

Hoşgörü, her ne kadar dinsel saiklerle ve mezhepsel çatışmalara çözüm bulmak gibi pratik gayelerle türemiş olsa da, onun Locke'un felsefesinde, siyasal ve hukuksal bir anlam içerimine sahip olduğunu da ifade etmeliyiz. Yani hoşgörü Hıristiyan vahyinin bir buyruğu olduğu gibi seküler insan aklının da bir kabulüdür. Locke'un ifadeleri ile söyleyecek olursak, “din konularında başkalarından farklı olanlara hoşgörü, İsa'nın İncil'i ve *insanoğlunun salim aklı için gayet kabul edilebilir bir şeydir.*”¹⁶ Bu açıdan, hoşgörü, Kutsal Kitapla uyumlu olduğu için dinsel, insan aklının bir kabulü olduğu için de politik bir anlam içerimine sahiptir. Ancak bu dinsel içerimine rağmen, hoşgörü Locke'un felsefesinde siyasal ve hukuksal içeriği ile temayüz eder. Barbier'in ifadeleri ile “Locke dinsel hoşgörüyü, bireysel vicdanın haklarına değil de din ve siyasetin birbirinden ayrılması üzerine dayandırmaktadır.”¹⁷ Dolayısıyla, onun gerek hoşgörü gerekse de din devlet ilişkisine dair çözümlerinin siyaset teorisini bütünleyen ve tamamlayan bir nitelikte olduğu ve böylece sistematik bir çerçeveye oturduğu da rahatlıkla söylenebilir.¹⁸ Ancak bu durumun daha iyi anlaşılabilmesi için onun hoşgörü üzerine temellenen din devlet ilişkisinin detaylarına odaklanmamız gerekmektedir.

Din, Devlet ve Birey İlişkisi

Locke'a göre, din ve devlet ilki öte dünya ile ikincisi bu dünya ile ilgili işlerimizi düzenleyen iki ayrı kurumdur ve hem yapıları hem de işlevleri açısından ayrılmalı ve ayrı kalmalıdır. Devlet, Locke'un siyaset kuramından da bildiğimiz üzere, insanların sivil haklarını güvence altına almak ve geliştirmek için bir araya gelerek sözleşmeye dayalı olarak oluşturdukları bir kurumsal yapıdır.¹⁹ Bu haklar ise, hayat, hürriyet ve

¹⁵ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 13.

¹⁶ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 15. Vurgu bize ait [F.A.]

¹⁷ Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, s. 188.

¹⁸ Arda Akçiçek, “Hoşgörü Üzerine Bir Kıyaslama: John Locke ve Jean Jacques Rousseau”, *Liberal Düşünce*, 16 (63), 2011, s.18; Martha C. Nussbaum, “Radical Evil in the Lockean State: The Neglect of Political Emotions”, *An Andreas Papandreou Memorial Lecture*, Athens, 2005, s. 2.

¹⁹ Bkz. John Locke, *Uygur Yönetim Üzerine İki İnceleme: Sivil Toplumda Devlet*, çev. Serdar Taşçı, Hale Akman, Metropol Yayınları, Ankara, 2002, özellikle 7. ve 8. Bölümler.

mülkiyet gibi doğuştan getirdiğimiz doğal haklardır.²⁰ Devletin, yasaları, gereğince uygulayarak bu hakları teminat altına almak dışında başka bir sorumluluğu da yetkisi de yoktur. Dolayısıyla siyasi yönetimin görev alanı bunun dışındaki her hangi bir gerekçe ile genişletilemez. Siyasal organizasyonun görev alanının siyasi işlerle sınırlı olduğunu ve yetki alanının dinsel inanç ve yaşam alanına teşmil edilemeyeceğini Locke, görebildiğimiz kadarıyla, üç gerekçeyle savunur. İlk, Tanrı hiç kimseye bir dini ya da inancı başkasına dayatma yetkisi vermemiştir. İnsanlara tanınmayan bir yetkinin, onların ortak rızaları sonucunda oluşmuş olan siyasal otoriteye verilmesi ya da devredilmesi de mümkün değildir. Bu nedenle siyasal iktidara ruhların kurtuluşu ile ilgili bir yetki tanınmaz. Locke'un ifadeleri ile,

Tanrı, hiç kimseye bir başkasını kendi dinine zorlamaya yönelik açık bir otorite vermemiştir. Ve böyle bir güç, insanların rızasıyla yönetime de verilemez... Çünkü kimse, isteseydi bile, imanını başkasının emirlerine uyduramaz. Hakiki dinin bütün hayatı ve gücü, aklın samimî ve tam olarak ikna edilmesine bağlıdır...²¹

İkinci olarak, insan rasyonel doğası itibarıyla belli bir inanç sistemini zorla benimsemeye müsait değildir. İnanç, aklın ve kalbin onayına bağlıdır. Siyasal iktidarın yasalar aracılığıyla bir inancı oluşturması da yok etmesi de olanaksızdır. Dolayısıyla, inanç alanı siyasal iktidarın erişim alanı dışındadır. Bir başka ifade ile, "ruhların iyiliği, yetkisi sadece dış kuvvete bağlı olduğu için siyasî yönetime ait olamaz; hâlbuki hakikî ve kurtarıcı din, onsuz Tanrı için hiçbir şeyin makbul olmadığı aklın içsel olarak ikna edilmesine bağlıdır..."²² Son olarak, yasaların insanların kanaatlerini ve kabullerini belli ölçülerde de olsa şekillendirme ya da değiştirme olanağına sahip olduğu kabul edilse bile, bu yolla oluşturulan ya da edinilen bir inanç dinen arzulanan ve onaylanan bir inanç değildir. Dolayısıyla, kişilerin kurtuluşuna da hiçbir katkıda bulunamaz.²³

Sonuç olarak, siyasal iktidarın görevi, "kanaatlerin doğruluğunu temin etmek değil, toplumun ve her bireyin can ve mal güvenliğini

²⁰ Bkz. Locke, *Uygar Yönetim Üzerine İki İnceleme: Sivil Toplumda Devlet*, ss. 23-30; John Locke, *Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler*, Çev. İsmail Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2009.

²¹ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 17.

²² Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup* s. 18.

²³ Konuya ilişkin Locke örneğin şöyle demektedir: "İnsanların ruhlarının kurtuluşu siyasî yönetime ait olamaz; çünkü kanunların sertliği ve cezaların şiddeti, insanları ikna etmeye ve fikirlerini değiştirmeye yetse bile, ruhlarının kurtuluşuna yine de yardımcı olamaz." Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 19.

korumaktır.”²⁴ Dolayısıyla, “dini yüzünden ne putpereset ne Müslüman ne de Yahudi devletteki medenî haklarından mahrum bırakılabilir.”²⁵ Yani siyasal iktidar, bütün dinsel inanışlara ve cemaatlere eşit mesafede olmalı, herhangi birisine negatif ya da pozitif bir ayrımcılık tanımamalıdır. Ancak bu noktada şöyle bir husus da söz konusu ki, şayet siyasal iktidar kendi yetki alanını aşarak, uyruklarının dinsel inançlarına ve yaşantılarına müdahale etmeye teşebbüs ederse, örneğin uyruklarını başka bir dini kabul etmeye ya da başka bir dinsel topluluğun ibadetlerine iştirak etmeye zorlarsa, bu durumda yapılması gereken şey nedir? Locke’a göre, devlet iyi yönetilir ve yöneticiler de kamu yararını amaçlarsa, böylesi bir durumun gerçekleşmesi aslında çok zayıf bir olasılıktır. Ama yine de böylesi bir olasılık gerçekleşirse yapılması gereken şey, kişilerin önce Tanrı’ya sonra yasalara itaat etmeleri yani iktidarın değil vicdanlarının sesine kulak vermeleri gerektiğidir. Siyasal iktidar, kamu yararı ve insanlığın barış ve huzuru gibi gerekçelerle kararında ısrarcı olsa ve dayatmacı bir tavır sergilese bile, sonuç değişmemelidir. Çünkü nihayetinde insanların kurtuluşu ile ilgili son kararı verecek olan Tanrı’dır ve insanlarla onun arasına girebilecek kimse de yoktur. Sonuç olarak, “herkesin asıl ve ilk uğraşı kendi ruhu, daha sonra ise toplum barışı olmalıdır.”²⁶ Görebildiğimiz kadarıyla Locke’un bu konudaki söyledikleri genel siyasal kuramı ile de bir tutarlılık arz etmektedir. Şöyle ki, Locke, hayat, hürriyet ve mülkiyet gibi her hangi bir doğal hakkın siyasal iktidar tarafından engellenmesi durumunda, uyrukların “başkaldırı hakkı” gibi dördüncü bir doğal hakları olduğundan söz etmekte idi.²⁷ Dolayısıyla, siyasal iktidarın talepleri ile inancın gerekleri çatıştığında, bireylerin inançlarının gereklerini yapmaları yani iktidara değil vicdanlarının sesine kulak vermeleri gerektiği şeklindeki saptaması başkaldırı hakkı bağlamında değerlendirildiğinde daha anlamlı ve yerinde görünmektedir.

Din devlet ilişkisinde devletin yetki ve sorumluluk alanını bu şekilde belirledikten sonra Locke bu sefer dini ve Hıristiyanlık özelinde onun kurumsallaşmış şekli olan kiliseyi ele alır. Kiliseyi, “... Tanrı’ya toplu olarak ibadet etmek için kendi istekleriyle bir araya gelmiş gönüllü insanlar topluluğu”²⁸ olarak tanımlayan Locke, bu tanım üzerinden kilisenin de görev ve yetki alanlarını belirlemeye çalışır. İlkin, dinî topluluğun amacı Tanrı’ya

²⁴ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 50.

²⁵ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 62.

²⁶ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 54.

²⁷ Başkaldırı hakkında geniş bilgi için bkz. Locke, *Uygar Yönetim Üzerine İki İnceleme*, s. 23 vd.

²⁸ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 20.

birlikte ve toplu olarak ibadet olduğu için, topluluk bu amacından her ne olursa olsun sapmamalı ve kendisine yeni ve farklı bir misyon yüklememelidir. Görevi, doğası gereği inanç ve ibadet olduğu için hiçbir şekilde dünyevi iş ve eylemlerle ilgilenmemeli, herhangi bir konuda herhangi bir şekilde güç kullanmamalıdır. Çünkü güç tamamen siyasi yönetime aittir, bu dünyaya ilişkin iş ve eylemlerimizi düzenlemek de onun görevidir.²⁹ İkinci olarak, kilise, kurallarına uymayan üyelerine bir takım yaptırımlar uygulama hakkına sahiptir. Ancak kilisenin herhangi bir dışsal gücü olmadığı için bu yaptırımlar aklın gösterdiği doğrultuda ve dinsel kanunlar ölçüsünde olmalıdır. Bu bağlamda, kilise, kurallara uymayan üyelerini uyarabilir, ikaz ve tavsiyelerde bulunabilir; bunlardan sonuç alamazsa, nihayetinde onları dışlayabilir (afroz edebilir). Ancak buradaki dışlama üyenin kilise ile olan ilişkisini sonlandırma şeklinde olmalıdır. Bunun dışında kişinin sahip olduğu sosyal ve siyasal haklarına bir sınırlama getirmemelidir. Ayrıca kilisenin kendi üyeleri üzerinde –yukarıda andığımız gibi- bir takım yaptırımları olsa da, üyesi olmayanlara karşı hoşgörü ile davranmak dışında yapabileceği hiçbir şey yoktur.³⁰ Locke, yukarıda gördüğümüz gibi, siyasal ve dinsel otoriteye hoşgörü üzerinden bir takım sınırlamalar getirdiği ve sorumluluklar yüklediği gibi, üçüncü taraf olan bireylere de bir takım sorumluluklar yükler.

... belli bir kimsenin, bir diğer kişiye, başka kilise veya dindendir diye, sivil çıkarları konusunda zarar vermeye hiçbir surette hakkı yoktur. Bir insan yahut bir yerde ikamet eden kişi olarak ona ait olan bütün hakların ve ayrıcalıkların bozulamaz bir şekilde korunması gerekir. İster bir Hristiyan, ister bir putperest (pagan) olsun, ona hiçbir şiddet yöneltmemeli ve kötülük edilmemelidir... İncil'in emrettiği budur, aklın buyurduğu budur ve içinde doğduğumuz doğal ortaklığın bizden talep ettiği budur. Eğer bir insan doğru yoldan ayrılırsa, bu onun kendi talihsizliğidir, bu durumun size hiçbir zararı yoktur; bu hayatta yapıp ettiklerinin öteki dünyada onu perişan etmesi beklendiğinden, onu cezalandırmanız gerekmez.³¹

Nihayetinde, buraya kadar anlattıklarımızı Locke'un dilinden özetleyecek olursak, "sözün kısası, hiç kimse, ne tek tek kişiler, ne kiliseler, hatta ne de devletler, din vesilesiyle birbirlerinin dünyevî mallarına ve sivil

²⁹ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 21.

³⁰ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 23, 24.

³¹ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 25.

haklarına tecavüz etme yetkisine sahiptirler.”³² Din ve devletin tanımlarını ve aralarındaki ilişkinin ne ve nasıl olması gerektiğini yukarıdaki gibi genel bir şekilde saptadıktan sonra, Locke, bu sefer sistemine bireyi dahil ederek - çünkü burada inanç sahibi olan ve güvence altına alınması gereken bireyin kendisidir- bu ilişkinin detaylarını çözümlmeye yönelir. Bu noktada gerek dinsel otoriteye gerekse siyasal iktidara yeni misyonlar yükler. Ama burada daha çok siyasal iktidarı kendisine muhatap edinir. Çünkü, ona göre, din devlet ilişkisindeki asıl tehlike, dinin devlete müdahale etmesi değil, devletin dine ve bireylerin inancına müdahale etmesidir.³³ Dolayısıyla, burada asıl olan inanç alanının siyasal iktidarın müdahalesinden korunmasıdır. Bu bağlamda ilk ifade edilmesi gereken şey bireyin inancının ve inancını yaşamasının, doğrudan onun bireysel tercihi ile ilgili olduğudur. Yani, her insanın ruh selameti kendisine aittir ve bu konudaki nihâi karar bireyin kendisine bırakılmalıdır. Çünkü o tamamen siyaset-dışı bir meseledir. Sanırsız Locke’un bu konudaki görüşü onun siyasal felsefesi ile ilintili ve bu felsefenin bir gereğidir. Hatırlanacağı üzere, ona göre, insanların doğuştan getirdiği ve doğal olarak sahip olduğu haklarının korunmasında ihmalkâr davranmaları durumunda bile devletin yapabileceği bir şey yok idi. Aynı durum inançlar için de söz konusudur. Ancak, kişinin hürriyet ve mülkiyet gibi doğal haklarını koruma konusunda ihmalkârlık göstermesi nedeniyle ortaya çıkabilecek olan maddi ve manevi zararlara karşı devletin duruma müdahale edip edemeyeceği hususu siyaset felsefesinin temel sorunsallarından birisidir. Kimi felsefeciler, devletin vatandaşlarının sağlığını ve esenliğini korumak gibi bir yükümlülüğünün olduğu varsayımıyla bu tür durumlara yasal yetkisi ile müdahale edebileceğini ileri sürseler de, Locke devlete bu türden bir hakkın tanınmaması gerektiğini düşünür. Kendi ifadeleri ile, “hiç kimse istesin ya da istemesin zengin ya da sağlıklı olmaya mecbur edilemez. Hatta bizzat Tanrı bile insanları kendi iradesine karşı korumaz.”³⁴ Kanımızca Locke biri teorik diğeri pratik iki gerekçe ile böyle düşünmektedir. Teorik gerekçesi onun felsefi sistemi ile ilintilidir. Ona göre özgürlük temel ve doğal bir haktır ve devlete böylesi bir müdahale hakkının tanınması özgürlüğün ihlali anlamına gelmektedir. Pratik gerekçesi ise, devlete tanınan böylesi bir müdahale hakkının ileride bir baskı ve zorlama aracına dönüşebileceği endişesidir. Şöyle ki, ilk planda kişinin çıkarına ve dolayısıyla hukuka uygun gibi görünse de, böyle bir kapının aralanması nerede ve ne zaman kapanacağı belirsiz olduğu için tehlikelidir.

³² Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s.28.

³³ Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, s.191.

³⁴ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 31.

Gördüğümüz gibi Locke insanların inanç özgürlüklerini öncelikli olarak siyasi baskılara karşı korumayı ve siyaset kurumu karşısında bu alanı güvence altına almayı amaçlamaktadır. Ancak kabul etmeliyiz ki, Locke'a göre insanların vicdanlarına müdahale etmemesi gereken sadece siyaset kurumu ve sivil-siyasi yöneticiler değildir. Onun dinsel otoriteye ve baskılara karşı da korunması gerekmektedir. Ancak bu noktada şuna işaret edelim ki, dinsel otorite ile siyasal otorite herhangi bir meselede anlaşmazlığa düşerlerse, son sözü söyleme yetkisi, Locke'a göre, siyasal otoriteye aittir.³⁵ Ancak bu husus da yanlış anlaşılmalıdır. Locke, Spinoza'nın ve Rousseau'nun felsefelerinde açık izlerini gördüğümüz şekliyle, dini siyasete tâbi kılmamaktadır. O, sadece dinin, uygulama alanında ve istisnâi olarak siyasete uyması gerektiğini söylemektedir. Bu durumu, onun, dini, inanç ve ibadet yani, "uygulamaya dönük alan" ve "spekülatif alan" şeklinde ikiye ayırmasından da anlayabiliriz.³⁶ Ona göre, spekülatif alan siyasal iktidardan tamamen bağımsızdır ve mutlak bir şekilde korunmalıdır. Yani kişi istediği dine istediği gibi inanabilir. Bu tamamen kişinin özgürlük alanı ile ilgili bir meseledir. Aynı bağımsızlık, ilkesel olarak, uygulamaya dönük alan için de geçerlidir; yani siyasal iktidarın inanç alanında olduğu gibi ibadet alanında da bir düzenleme yapması, ilkesel olarak, mümkün değildir. Örneğin, siyasal iktidar, çocukların sağlığı gibi gerekçelerle onların yıkanmasına ilişkin bir takım yasal düzenlemeler yapabilir; ancak vaftiz edilmeleri yönünde bir düzenleme yapamaz.³⁷ Bir kimse bir buzağıyı kesip onu evinde yeme ya da yakma hakkına sahipse, aynı şeyi bir ibadet olarak yapma hakkına da sahip olmalıdır.³⁸ Yani hukuken meşru olan bir şey dinen de meşru olmalıdır. Locke'un ifadeleri ile, "Devlet için yasal olan herhangi bir şey, siyasi yönetim tarafından kiliseye yasaklanamaz. Uyruklara gündelik istifadeleri için müsaade edilen şeyin, bir mezhepteki insanların kendi dini adetleri için kullanılması, siyasi yönetim tarafından ne yasaklanabilir ne de yasaklanması icap eder."³⁹

Ancak, inanılan dinin bir buyruğu olsa ve ibadet niyetiyle yapılırsa da, kamu yararına aykırı olan ve doğal hakların ihlali anlamına gelen bazı pratiklerin siyasal iktidar tarafından yasal düzenlemelerle sınırlandırılması ya da

³⁵ Bunu Locke'un, "Kilisenin ... mahkemenin kararlarına uymasının, mahkemenin kilisenin kararlarına uymasından daha uygun olduğunu itiraf etmeliyiz." şeklindeki saptamasından anlamaktayız. Bkz. Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 35.

³⁶ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 49.

³⁷ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 39.

³⁸ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 42.

³⁹ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 43.

yasaklanması mümkündür. Buradaki sınırlamanın ya da yasaklamanın gerekçesi, dikkat edilmelidir ki, dinsel değil siyasal ve hukuksaldır. Siyasal ve hukuksal düzenlemeler yapmak da siyasal iktidarın yetki alanı dâhilindedir. Örneğin, herhangi bir dinsel topluluk çocuklarını Tanrı'ya kurban etmelerinin ya da kuralsızca cinsel ilişkiye girmelerinin dinsel inançlarının bir gereği olduğunu söylerlerse bunlar karşısında nasıl bir tavır takınılması gerektiğini soran Locke, yanıtını da kendisi verir: Bunlara dinsel hoşgörü adına müsaade edilemez. Çünkü, hayatın olağan akışı içerisinde meşrû olmayan bir eylem dinsel gerekçelerle meşrû kılınmaz.⁴⁰ Yani, "gündelik kullanımlarında insanların ortak mutluluğuna zararlı olan ve bu yüzden de kanunlarla yasaklanmış bulunan şeylere kiliselerin kutsal ayinlerinde de izin verilmemesi gerekmektedir."⁴¹ Tersinden okuyacak olursak, kamu yararına aykırı olmayan ve doğal hakları ihlal etmeyen her türlü eylem ve edim, Locke'a göre, bireysel özgürlük kapsamında değerlendirilmeli ve hoşgörü ile karşılanmalıdır. Ne var ki burada yanıtlanmaya muhtaç yeni bir soruyla karşı karşıyayız. Locke hoşgörü üzerinden özgürlüklerimizi temellendirmeye çalışmaktadır; ancak acaba Locke'un düşünce dünyasında hoşgörünün bir sınırı var mıdır ve eğer varsa bu sınır nedir? Eş deyişle, o, nereye kadar ve ne kadar özgürlüktür? Örneğin, hoşgürsüzlere de hoşgörü ile yaklaşacak mıyız? Ya da, onun siyaset kuramının temel kavramları olan kamu yararını ve doğal hakları ihlal etmeyen herkesin her türlü eylem ve edimi hoşgörü ile karşılanacak mıdır? Bu sorular bağlamında Locke'un dört toplumsal grubun hoşgörü ile karşılanamayacağını söylediğini görmekteyiz. Ona göre ilkin, insanlığın üzerinde uzlaştığı ve toplumsal yaşamın güvencesi olan temel ahlâki değerlere başkaldıranlar; ikinci olarak, insanlar arasındaki eşitlik

⁴⁰ Örneğin Locke konuya ilişkin şöyle demektedir: "Eğer bazı cemaatler çocukları kurban edecek bir zihniyette olsalardı veya (ilk Hıristiyanların hatalı olarak suçlanmış oldukları gibi) kendilerini şehvetli bir şekilde önüne çıkan herkesle cinsel ilişki kurmanın pisliliğiyle kirlenselerdi yahut başka türlü iğrenç anormallikleri âdet hâline getirseselerdi, siyasî yönetim dinî bir beraberlik içinde bulunuyorlar diye onlara hoşgörü göstermek mecburiyetinde mi olurdu diye sorabilirsiniz. Cevaplıyorum: Hayır. Bu hareketler, ne hayatın sıradan akışı içinde ne de herhangi bir dinî toplantı içinde meşru olabilirler." Locke, *Hoşgörü Bir Üstüne Mektup*, s. 32.

⁴¹ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 43. Locke, kutsal ayinlere ve dinsel seremonilere getirilebilecek sınırlamaları sadece kamu yararının ve doğal hakların güvence altına alınması ile sınırlamaz. Ona göre, siyasal iktidar, olağandışı bazı durumlarda istisnai kimi sınırlamalara da gidebilir. Örneğin, kurban/hayvan kesme, kamu yararını ve doğal hakları ihlal etmek anlamına gelmediği ve gerek dinsel gerekse de yasal olarak meşrû olmasına rağmen, siyasal iktidar hayvan stoğunun azalması gibi bir riskle karşılaştığında kurban ibadetini bir süreliğine engelleyebilir. Ancak, buradaki, düzenlemenin dine ya da ibadete ilişkin yapılmadığına dikkat edilmesi gerekir. O sadece, pratik bir soruna ilişkin geçici bir düzenlemedir. Geniş bilgi için bkz. Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 43 vd.

duygusunu ihlal eden ve diğer insanlar karşısında kendilerine özel ve imtiyazlı ayrıcalık tanıyanlar; üçüncü olarak, kendilerini başka bir devletin korumasına ve hizmetine *ipso facto* (fiilen) teslim eden dinsel yapılar ve son olarak da, Tanrı'nın mevcudiyetini açıkça inkar edenler hoşgörülemezler ve görülmemelidirler.⁴²

Genel Sonuç ve Değerlendirme

Görebildiğimiz kadarıyla, Locke'un din-devlet ilişkisine ve inanç özgürlüğüne ilişkin çözümlenmeleri temelde onun hoşgörü anlayışına dayanmaktadır ve konuyla ilgili tartışmalar da hoşgörüye yüklediği anlam ve çizdiği sınırlar üzerine odaklanmaktadır. Dolayısıyla, genel sisteminin değerlendirmesine girişmeden önce hoşgörü anlayışının felsefi ve tarihsel çözümlenmesinin yapılmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Ancak, anakronizm hatasına düşmemek için, meselenin ilkin kendi tarihsel perspektifi açısından değerlendirilmesi gerekir. Genel bir saptama yapacak olursak, Locke'un konuya ilişkin görüş ve düşüncelerinin öncelikle yaşadığı dönemin ve tarihsel kesitin din savaşlarına ve mezhep çatışmalarına çözüm bulmak gibi pratik bir gayeye matuf olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla, Locke'un temel gayesinin hoşgörüyü temellendirmek ve onun sınırlarını belirlemekten çok, yani hoşgörünün felsefesini yapmaktan çok, farklı düşünen ve inanan toplulukların ilişkilerinin temeline hoşgörüyü yerleştirmek ve barışçıl bir ortam tesis etmek olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada, tarihte en çok karşılaşılan hoşgörüsüzlük türünün, kişilerin ve toplumların kendileri gibi inanmayanlara karşı göstermiş oldukları dinsel hoşgörüsüzlük olduğu ve "hoşgörünün tarihi[nin] öncelikle dinsel hoşgörüsüzlük ve zulme karşı mücadelenin tarihi"⁴³ olduğu hatırlanacak olursa, Locke'un çabasının anlam ve değeri daha iyi anlaşılabilir. Bu nedenle, Locke'un görüşlerini ilkin döneminin dinî hoşgörüsüzlüklerine bir eleştiri ve çözüm önerisi olarak okumak gerekmektedir.

Ancak yine de kabul etmek gerekir ki, Locke'un hoşgörüye ilişkin çözümlenmeleri ilk elden dinsel nitelikli bir görünüm arz etmektedir. Bu durumu, onun, örneğin ateistleri hoşgörülemezler sınıfına dahil etmesinden de anlamamız olasıdır. Ne var ki Locke'un bu noktadaki çözümlenmeleri de tarihsel bağlamında okunmalı ve pragmatik olarak

⁴² Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s. 55-57.

⁴³ Susan Mendus, *Toleration and The Limits of Liberalism*, Humanities Press International, Atlantic Highlands, 1989, s. 6.

yorumlanmalıdır. Kanımızca, bu durumu, dinsizliğin ve tanrıtanımazlığın her türlü versiyonunu toplumsal yaşam için bir tehdit ve tehlike olarak gören dönemin toplumsal normları ile açıklamak gerekmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla Locke yaşadığı dönemin toplumsal normları ile düşünmektedir. Bunu, onun, ateistlerin hoşgörülemezliğini söylerken, hemen ardından ileri sürdüğü gerekçeden de anlamamız olasıdır. Locke'a göre, ateistler, sivil toplumun güvencesi olan temel ahlakî erdemlerden yoksun olmaları nedeniyle hoşgörülmemelidir. Kendi ifadeleri ile, "insan toplumunun bağlarını oluşturan sözler, akitler ve yeminler bir ateist üzerinde hiçbir etki yaratmaz. Düşüncede bile olsa, Tanrı'yı işin içinden çıkarmak, her şeyin dağılıp çözülmesine yol açar."⁴⁴ Locke'un ahlakî değerler ile Tanrı inancı arasında kurduğu ilişki başka bir tartışmanın konusu olmakla birlikte, bu bağlamda şunu söyleyebiliriz ki, Locke, ateistleri, gördüğümüz gibi, dinsel gerekçelerle değil, seküler gerekçelerle hoşgörülemezler sınıfına dahil etmektedir. Ayrıca onun Katolikler karşısında takındığı tavır da bizim bu tespitimizi doğrular niteliktedir. O, katolikleri, dinsel gerekçelerle değil, dinle siyaset mezcettikleri, siyasi konularda dünyevî iktidarın yanında dinî bir iktidar tanıdıkları ve ona itaat ettikleri gibi sosyo-politik gerekçelerle hoşgörülemezler sınıfına dâhil etmektedir. Yani, -deyim yerindeyse- ateistleri iyi insan, Katolikleri de iyi yurttaş olmadıkları için hoş görmemektedir. Neticede, ilk elden dinsel içerikli görünen çözümlenmeleri aslında seküler mahiyettedir.

Locke'un görüşlerini kendi tarihsel konteksinde ve çözmeye çalıştığı sorunlar bağlamında okuduğumuzda, çözümlenmelerinin ilk elden dinsel içerikli görünmesi belli ölçülerde makul ve mazur görülebilirse de, hoşgörüyü gerçek kilisenin ve samimi dindarın karakteristik bir özelliği olarak tanımlayarak meseleyi sürekli din üzerinden temellendirmeye çalışması, ancak bunu yaparken örneğin felsefesinin daha merkezi kavramları olan özgürlük ve eşitliğe neredeyse hiç referansta bulunmaması ve din-dışı hoşgörüsüzlük örneklerine hiç değinmemesi kendisine yöneltilen eleştirileri belli bir noktaya değin haklı çıkarmaktadır. Ayrıca, hoşgörüyü siyasal ve dinsel otorite üzerinden tartışırken, sürekli siyasal iktidarın hoşgörüsüzlükleri üzerine odaklanması ve gerek dinî grupların gerekse de bireylerin birbirlerine uygulayabilecekleri hoşgörüsüzlükleri görmezlikten gelmesi de onun sisteminin önemli açmazlarından birisidir. Belki de bu nedendir ki, Yürüşen'in de haklı olarak işaret ettiği gibi,⁴⁵ modern

⁴⁴ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, s.57

⁴⁵ Yürüşen, *Ahlaki ve Siyasal Hoşgörü*, s.91.

liberalizm hoşgörünün savunusu konusunda Locke'un *Mektup*'unda ifadesini bulan görüşleri değil, John Stuart Mill'in *Özgürlük Üstüne*'sinde cisimleşen hoşgörü savunusunu kendisine esas almaktadır.

Meseleyi tarihsel perspektifinden çıkarıp felsefi açıdan tahlil edecek olursak, tespit etmemiz gereken ilk husus, Locke'un hoşgörüyü, pozitif bir değer yani, bir "kendinde iyi" olarak görmediği ve savunmadığı hususudur. Bir başka ifade ile, Locke'a göre, 'her durum ve koşulda hoşgörünün doğru, hoş görenin iyi ve hoşgörülmenin bir hak olması' söz konusu değildir. Çünkü Locke için "hoşgörü... bir *görevdir* (duty); bir *değer* (value) ya da bir *erdem* (virtue) değil"⁴⁶dir. O, "zorunluluktan doğan bir argüman"⁴⁷dir. Yani Locke'un bu noktadaki görevi, hoşgörüyü temellendirmek ve haklı çıkarmak değil, hoşgörüsüzlüğün zararlı sonuçlarını gözler önüne sermektir. Bu bağlamda Locke'a göre, hoşgörüsüzlük, toplumsal yapıyı tehdit ettiği için, sivil hakları tehlikeye attığı için kötü olarak kabul edilmeli ve reddedilmelidir.

Locke'un bu yaklaşımının bir tezahürünü çoğulluk ve çeşitlilik karşısında takındığı tavırda da görebiliriz. Locke, görebildiğimiz kadarıyla, çoğulluğun ve çeşitliliğin kendisini de olumlamaz. Ona pozitif bir anlam ve değer yüklemeyiz. Sadece, onu sosyolojik bir vakıa olarak görür ve hem deneyici bilgi anlayışının hem de liberal siyaset felsefesinin bir gereği olarak kabul eder. Örneğin, Mendus'un şu ifadeleri bu tespiti haklılar niteliktedir: "Locke'un argümanı dinsel hoşgörüsüzlüğün belli nedenlerine karşı bir argümandır. Locke'un durumu, zulme karşı minimalist ve pragmatik bir durumdur. *Dinsel inanç çeşitliliğine yönelik pozitif bir durum değildir.*"⁴⁸ Bu nedenle, Locke'un hoşgörü anlayışını "negatif bir hoşgörü" ya da "araçsal hoşgörü"⁴⁹ anlayışı olarak yorumlayanlar mevcuttur. Örneğin, Yürüşen'e göre, "Locke'un hoşgörü anlayışı 'yaşa ve yaşamasına izin ver' (live and Letting live) biçiminde de ifade edilebilecek olan ve egemen çoğunluğun içinde herhangi bir özelliğiyle azınlık oluşturan grupların rahat bırakılmalarını esas alan negatif bir hoşgörü anlayışının daha dar kapsamda bir cisimlenmesidir."⁵⁰ Aslında Locke'un, felsefesinde hoşgörüyü yüklediği anlamı ve işlevi, sözcüğün etimolojisinde de görmekteyiz. Şöyle ki, kitabına isim olan ve Türkçeye hoşgörü diye çevirdiğimiz *tolerance* sözcüğünün sözlük

⁴⁶ Yürüşen, *Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, s.93.

⁴⁷ Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.

⁴⁸ Mendus, *Toleration and The Limits of Liberalism* s.26.

⁴⁹ Brian Leiter, "Why Tolerate Religion?", *Constitutional Commentary*, Vol. 25:1, 2008, s.4.

⁵⁰ Yürüşen, *Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, s. 93.

anlamına baktığımızda onun, “olanı olduğu gibi kabul etmek” şeklinde genel ve pozitif değil; daha çok, tahammül etmek, sabretmek, katlanmak gibi daha dar ve negatif bir anlam içeriğine sahip olduğunu görmekteyiz.⁵¹ Hatta bazı çalışmalarda, hoşgörünün anlam içeriğinin tolerance’dan farklı ve daha fazla olması nedeniyle, sözcüğün Türkçe çevirisinin yerine İngilizcedeki orijinal haliyle kullanıldığına tanıklık etmeyiz.⁵²

Ayrıca Locke’un hoşgörü anlayışı, hoşgörüsüzlüğün irrasyonelliğine odaklanması ve onun gayr-i ahlakiliğini görmezlikten gelmesi gibi bir gerekçeyle de eleştirilmektedir. Doğrusu Locke, hoşgörüyü büyük ölçüde hoşgörüsüzlüğün irrasyonelliği üzerine kurmaktadır ve hatta gayr-i ahlakiliğine ilişkin de pek bir şey söylememektedir. Mendus’un da işaret ettiği gibi, “bizim, hoşgörüsüzlüğün moralitesinin ne olduğunu sorduğumuz yerde Locke onun rasyonel olup olmadığını sormaktadır.”⁵³ Hoşgörüsüzlüğün irrasyonelliğini ise, bir yandan dini inancın yapısı ile diğer yandan da insanın epistemik doğası ile temellendirmeye çalışır. Hatırlanacağı üzere ona göre iman ruhsal kurtuluşun zorunlu ögesi idi ve kurtuluşa erdirecek imanın da özgür bir edimle gerçekleşmesi gerekiyordu. Yani iman, bazı metafizik önermelerin doğruluğunu aklın samimi olarak kabul etmesi idi. Dolayısıyla, ister siyasi ister dinsel otoriteden kaynaklansın, herhangi bir baskı ve zorlama ne kişide gerçek bir imanı oluşturabilir ne de mevcut olan imanı ortadan kaldıracaktır. Yani, inanç alanına yapılacak olan dışsal bir müdahale, müdahalenin amaçladığı hedefe ulaşmasını olanaksız kıldığı için işlevsiz ve geçersizdir. Bu açıdan bakıldığında, inanç alanındaki hoşgörüsüzlüğün bir ifadesi olan her türden baskı ve zorlamanın irrasyonel olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Locke’un felsefesinde, akıl yasası ile moral yasanın özdeş olduğunu düşünecek olursak, aslında onun hoşgörüsüzlüğün irrasyonelliğini göstermekle, gayr-i ahlakiliğini de göstermiş olduğunu söylememiz mümkündür.

⁵¹ Hoşgörü ve tolerans sözcüklerin etimolojik yapıları ve anlam içerikleri ile ilgili yapılmış bağımsız bir çalışma için bkz. Ömer Arslan, “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Epistemolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 2001, ss. 357-380. Ayrıca hoşgörü ve tolerans sözcüklerinin sadece sözlük anlamları itibarıyla değil, felsefi içerikleri ve işlevleri açısından da farklılıklarına işaret eden bir çalışma için bkz. Yasemin Ölmez Atalay, *Felsefi Açıdan Tolerans ve Hoşgörü*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta, 2008, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁵² Örneğin bkz. Fikret Yılmaz, “John Locke’un Tolerans Anlayışına Bir Eleştiri”, *Kesit Akademi Dergisi*, Yıl 3, Sayı 8, 2017, ss. 281-304.

⁵³ Mendus, *Toleration and The Limits of Liberalism* s.28.

Sonuç olarak Locke'un hoşgörü üzerine temellenen görüşleri dinsel içerikli olmakla, hoşgörünün alanını gereğinden fazla daraltmakla, hoşgörüye arasçsal bir işlev yüklemekle ve benzeri iddialarla eleştirilse ve bu eleştiriler belli ölçülerde haklılık payına sahip olsa da, imanın her türlü dışsal müdahaleye karşı korunması gerektiğine yaptığı vurguyla bireyin inanç özgürlüğünü kesin bir şekilde güvence altına alması altı çizilmesi gereken önemli bir husustur. İlaveten, inanç özgürlüğü üzerinden siyasal ve dinsel iktidara bir takım sınırlamalar getirmesi ve onların yetki alanlarını açık ve net bir şekilde birbirinden ayırması da önemlidir. Ez cümle, Locke, doğal haklar kuramıyla nasıl liberal devletin gelişim sürecinde önemli bir işlev üstlenmişse, siyasal iktidar ile dinsel iktidarı birbirinden ayırarak ve inancın özerkliğini ve özgürlüğünü güvence altına alarak aynı işlevi devletin laikleşmesi sürecinde de üstlendiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bugün laikliği, basitçe ve teknik bir ifade ile din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması ve birbirlerinin alanlarına müdahale etmemeleri şeklinde değil de, daha çok inanç özgürlüğünün güvence altına alınması ve inanç alanının hem dinsel hem de siyasal otoritelerin baskılarından korunması şeklinde anlıyorsak, bu anlayışta, bize üç asır öncesinden seslenen Locke'a çok şey borçlu olduğumuzu ifade etmeliyiz.

JOHN LOCKE'TA HOŞGÖRÜ ANLAYIŞI BAĞLAMINDA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ
PROBLEMİ VE DİN-DEVLET İLİŞKİSİ
Ferhat AKDEMİR

KAYNAKÇA

- Akçiçek, Arda, "Hoşgörü Üzerine Bir Kıyaslama: John Locke ve Jean Jacques Rousseau", *Liberal Düşünce*, 16 (63), 2011.
- Arslan, Ömer "Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Epistemolojik Açından Analitik Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 2001.
- Barbier, Maurice, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, Çev. Özkan Gözel, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- Bor, İbrahim, "John locke'un Epistemolojisinde Bilgi ve İman", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XII, Sayı:24, (2011/2).
- Gough, J. W., "The Development of Locke's Belief in Toleration", *John Locke, A letter Concerning Toleration, in Focus*, ed. John Horton, Susan Mendus, Routledge, New York, 1951.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan*, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Leiter, Brian, "Why Tolerate Religion?", *Constitutional Commentary*, Vol. 25:1, 2008.
- Locke, John, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, Çev. Melih Yürüşen, Liberte Yayınları, Ankara, 1998.
- Locke, John, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Locke, John, *Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler*, Çev. İsmail Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2009.
- Locke, John, *Uygur Yönetim Üzerine İki İnceleme: Sivil Toplumda Devlet*, çev. Serdar Taşçı, Hale Akman, Metropol Yayınları, Ankara, 2002.
- Mendus, Susan, *Toleration and The Limits of Liberalism*, Humanities Press International, Atlantic Highlands, 1989.
- Nussbaum, Martha C., "Radical Evil in the Lockean State: The Neglect of Political Emotions", *An Andreas Papandreou Memorial Lecture*, Athens, 2005.
- Ölmez Atalay, Yasemin, *Felsefi Açından Tolerans ve Hoşgörü*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta, 2008, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

JOHN LOCKE'TA HOŞGÖRÜ ANLAYIŞI BAĞLAMINDA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ
PROBLEMİ VE DİN-DEVLET İLİŞKİSİ
Ferhat AKDEMİR

- Romanell, Patrick, "Editor's Introduction", *A Letter Concerning Toleration*, The Boss-Morril Company, New York, 1955.
- Rousseau, Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul, 2012
- Spinoza, Benedictus, *Teolojik-Politik İnceleme*, çev. Musa Kazım Arıcan, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011
- Toku, Neşet, *Siyaset Felsefesine Giriş*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.
- Walzer, Michael, *Hoşgörü Üzerine*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Yılmaz, Fikret, "John Locke'un Tolerans Anlayışına Bir Eleştiri", *Kesit Akademi Dergisi*, Yıl 3, Sayı 8, 2017.
- Yürüşen, Melih, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Yürüşen, Melih, "John Locke ve Hoşgörü Üstüne Bir Mektup Hakkında...", Locke, John, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup* (içinde), Çev. Melih Yürüşen, Liberte Yayınları, Ankara, 1998.

JOHN LOCKE'TA HOŞGÖRÜ ANLAYIŞI BAĞLAMINDA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ
PROBLEMİ VE DİN-DEVLET İLİŐKİŐİ
Ferhat AKDEMİR

152